

QO‘QON VA XIVA MUNOSABATLARI TARIXIGA OID AYRIM MULOHAZALAR

Nurzipa Alpysbayeva

Al Farobiy Nomidagi Qozog‘iston Milliy Universiteti dotsenti, tarix fanlari
nomzodi.

Yusupova Gullola To‘xtamurodovna

QDU Tarix kafedrası katta o‘qituvchisi, PhD.

Annotatsiya: Ushbu maqolada Qo‘qon xonligining tashkil topganidan keyingi davrda Xiva bilan bo‘lgan diplomatiyasi, uning o‘zaro aloqalariga to‘xtalib o‘tamiz. Bunda bir qancha manbaalar va adabiyotlardan foydalangan holda XIX asrdagi ijtimoiy, siyosiy va harbiy jarayonlar tahlil etiladi.

Kalit so‘zlar: Qo‘qon xonligi, diplomatiya, Xiva xonligi, harbiy – siyosiy jarayonlar, elchiliklar, Buxoro.

Аннотация: В данной статье речь пойдет о дипломатии Кокандского ханства с Хивой и его отношениях после его создания. В статье будет проанализирован социальный, политический и военный процесс XIX века с использованием ряда источников и литературы.

Ключевые слова: Кокандское ханство, дипломатия, Хивинское ханство, военно-политические процессы, посольства, Бухара.

Abstract: This article will discuss the diplomacy of the Kokand Khanate with Khiva and its relations after its creation. The article will analyze the social, political and military process of the 19th century using a number of sources and literature.

Keywords: Kokand Khanate, diplomacy, Khiva Khanate, military and political processes, embassies, Bukhara.

XVIII asr boshidagi qiyin bir vaziyatda Farg‘ona vodiysidagi siyosiy hokimiyatni Ming qabilasi vakillari egallaydi. 1710-yilda ushbu qabilaning birinchi vakili Shohruhbiy ibn Ashur Muhammaddan ming qabilasining hukmronligi boshlanadi. Mahalliy manbalarga ko‘ra, dastlabki hukmdorlar faol ichki siyosat olib borish bilan birga, o‘zlarining hududlarini kengaytirish uchun mudofaaga asosiy e‘tiborni qaratadilar. Lekin, Qo‘qon xonligi hukmdorlari dastlabki davrlarda xonlikni birlashtirish, ichki va tashqi nizolarni hal etish, mamlakatda o‘z mavqeini oshirish uchun harakat qiladilar. XVIII asr oxiri - XIX asr boshlarida xonlik hududi kengayib, siyosiy-iqtisodiy jihatidan ham ravnaq topadi. Qo‘qon xonligi dastavval, eng yaqin qo‘shnisi bo‘lgan Chin imperiyasi bilan o‘z aloqalarini yo‘lga qo‘yadi. Keyinchlik esa, Buxoro ta’siridan qutulish maqsadida va Buxoro – Xiva o‘rtasidagi ixtiloflardan ustomonlik bilan foydalanib Xiva xonligi bilan munosabatlarni yo‘lga qo‘ya boshlaydi. Jumladan, Qo‘qon xoni Umarxon ichki ijtimoiy – iqtisodiy, madaniy hayotni izga solib, barqarorlikni ta’minlab kelayotgan edi. Egor Meyendorf o‘z esdaliklarida:

“Umarxon qo‘shni xonliklarda katta hurmatga sazovor bo‘lgan” deb yozadi. Muallif Qo‘qon xoni “..qarindosh bo‘lgan Xiva xoni bilan yaxshi hamjihatlikda yashaydi” deb keltiradi [6. – B. 150].

Shu davr muarrixlari Munis va Ogahiyning “Firdavs ul-iqbol” asarida quyidagilar keltiriladi: “Va yana ulkim, hazrati podshohi mag‘fur rabi ul-oxir oyining yigirma beshinji kunikim, panjshanba erdi, Xivaning oriqin qozdurmoq uchun rukub qilib, kecha Sayyod havolig‘a nuzul qildi. Seshanba kuni Berdi inoq Buxoro elchisi bila keldi. Yakshanba kunikim, xoni mag‘fur qazuv boshida erdi, Qo‘qon hokimi Umarxondin Sayyid Muhammad hoji elchi bo‘lub kelib, mulozimtg‘a yetti” [1. – B. 414]. Bundan xulosa qilishimiz kerakki, 1810-yillar o‘rtalariga kelib, Qo‘qon va Xiva xonliklari o‘rtasidagi aloqalar yaxshilanib borgan. Xudoyorxonzoda qalamiga mansub “Anjuman at-tavorix” asarida Xorazm hukmdorining Qo‘qon bilan ittifoqchilik maqsadidagi elchiligi haqida quyidagicha yozadi: “Yana Muhammad Rahimxon Xorazmiydan shohona hadya va tuxfalar hamda mehr bilan to‘la maktub bilan, ittifoq va birlashishni taklif etgan holda, Turkiston va Dashti Qipchoq muzofotlarining fathi bilan tabriklab, shavkat panohi bo‘lmish saroyga elchi keldi. Bir necha kun Ho‘qandda qolib, izzat-ikrom va mehmondorchilikdan keyin ketishga ruxsat olib, Abdulxoliq qorovulbegini shohona tuhfalar va armug‘onlar bilan unga qo‘shib, mehribonlik maktub berib (Xorazmga) yubordilar” [2. – B. 218].

Qo‘qon xonligida yaratilgan “Shohnoma-i nusratpayon” asarida 1821-yilning may oyida Qo‘qon hukmdori Umarxon saroyiga Xiva xoni Muhammad Rahimxon I nomidan rasmiy maktub bilan kelgan elchilik va uning natijalari xususida so‘z boradi. Bu voqea “Tarixi jahonnamoyi” asarida davriy jihatdan 1813-1814 yillardagi voqealar tavsifidan o‘rin olgan [8. – B. 179]. Buxoro va Xiva saroy tarixchilari asarlarida bu elchilik haqida hech qanday ma‘lumot uchramaydi. Lekin ayni shu elchilikdan so‘ng Xiva va Qo‘qon xonligi tomonidan Buxoro amirligi chegara hududlarida olib borilgan harbiy harakatlar o‘sha yildagi asosiy voqea sifatida birinchi o‘ringa chiqarilgan. “Shohnoma-i nusratpayom” va “Tarixi jahonnamoyi”dan o‘rin olgan Muhammad Rahimxon maktubi mazmuni quyidagicha: “...men kim Xorazm mamlakatining farmonravosi, ushbu ulug‘vor hukmni o‘zimga qabul qilishni lozim deb bildim hamda sulton suhibqiron, saxovat va xayr-ehson manbasi, tinchlik va xotirjamlikning sababchisi bo‘lmish u zotga bo‘lgan itoatni o‘zimga vojib deb bildim. Zero, Haq subhanahu va taolo Qur‘oni majid va Furqoni hamidda Marhamat qilganidek: “Allohga, uning payg‘ambarlariga va o‘zlaringizdan bo‘lgan amirlarga itoat qiling” (Niso: 59). Ushbu kundan e‘tiboran men amiri suhibqironning farmonlariga bo‘ysunaman. Agar men tomonga marhamat nazarlari bilan ishora qilib, sarkashligi bilan ma‘lum bo‘lgan Buxoro podshohining ahvolini xarob qilishga amr qilsalar, agar Parvardigor o‘z lutfi marhamati bilan madadkor bo‘lsa, umidvormanki, ularni tag-tugi bilan yulib tashlardim. Assalom at-taqsir [7. – B. 26].

Elchilar keltirgan maktub va Umarxonning unga javobi Xiva xonligi bilan Qo‘qon xonligi o‘rtasida Buxoro amirligiga qarshi harbiy ittifoq tuzilganini anglatar edi. Chunki, bu ikki tomon o‘rtasidagi elchilar bordi-keldisi uchta davlat o‘rtasida yuz bergan harbiy - siyosiy jarayonlarga bevosita aloqador edi. XIX asr boshida taxt tepasiga kelgan uchchala hukmdor – Amir Haydar, Muhammad Rahimxon va Umarxon o‘rtasidagi munosabatlar mahalliy manbalarda turlicha bayon etilgan. Misol uchun, Amir Haydar Umarxonga taxtga o‘tirishi munosabati bilan tabriklab hadyalar jo‘natib, do‘stlik taklif qilgani haqidagi matn hozirgacha saqlanib qolgan. Balki, Amir Haydar davlatlararo munosabatlar rasmiy an‘anasiga amal qilgan holda shunday xat jo‘natgandir. O‘rta Osiyo mintaqasida asosiy ta’sirga ega hukmdor mavqeini egallash borasida ham kurash ketgan bo‘lib, bu kurash Qo‘qon va Xiva xonliklarining o‘zaro yaqinlashishiga turtki bo‘lgan. Amir Haydar hukmronligining boshlaridanoq Usmonli turklar davlati bilan aloqalarini yaxshilab, Qo‘qon va Xiva xonliklarini turk sultoni bilan yaqinlashishiga to‘sqinlik qilib turadi. Umarxon bilan Muhammad Rahimxon davrida Xiva-Qo‘qon munosabatlari ancha yaxshi bo‘lganligi ma’lum. 1822 – yil bahorida turk sultoni Sulton Mahmudxonning huzuridan qaytayotgan Umarxon elchisi Hojimirqurbon xoja Xorazm orqali o‘z yurtiga qaytgan [8. – B. 180].

Muhammad Hakimxon o‘z asarida bu elchilik haqida shunday ma’lumot beradi: “O‘sha ayyomda Hoji Mir Qurbon Urganj xoni Muhammadrahimxonning ikki elchisi bilan Rum xalifasi Sulton Mahmudxonning amir Umarxon uchun yuborgan sovg‘alarini olib kelishayotgani xabari yetishdi. Amir bu xabarni eshitgach, Muhammadyusuf tunqotarni ular istiqboliga yubordi, tunqotar elchilarni kutib olib, amir huzuriga yetkazdi va qutlug‘ ko‘runishga kirgizdi. Kelgan elchilar amir qo‘lini o‘pish sharafigini topdilar, amir ularni juda katta hurmat bilan qarshiladi va munosib uylarga tushirdi. Rum sultonidan kelgan narsalar bezakli bir qilich, bir juft a‘lo to‘pponcha, ikkita juda yaxshi soat, ikkita benazir durbin va rumiy atlasdan tikilgan bir buxcha kiyim-kechakdan iborat bo‘lib, yana sulton amirni o‘zining xalifa sifatidagi “xonixonon” amaliga chiqarilgan Yorlig‘i bilan sarafroz qilgan edi”[3. – B. 440].

Muhammad Rahimxonning Buxoroga qarshi kurashish uchun Qo‘qon bilan ittifoq tuzishini tushunsa bo‘ladi. Chunki, birinchidan, Muhammad Rahimxonga Umarxondan boshqa amaliy yordam ko‘rsata oladigan ittifoqchi topish qiyin edi. Qolaversa, Dashti Qipchoqdagi qozoq juzlarining chegarash xududlari bo‘ysundirilgach, Qo‘qon xonligi bevosita Xorazm hududi bilan chegaradosh davlatga aylanib, kelgusida tinch qo‘shnichilik munosabatlarini kafolatlash masalalari ko‘ndalang bo‘lgan edi. Umarxon Muhammad Rahimxonning taklifini qabul etib, Xiva elchilariga Abduholiq qarovulbegini hamroh qilib sovg‘a-salomlar bilan jo‘natadi. Bu hol Buxoroga qarshi rasman Xiva-Qo‘qon harbiy ittifoqining tuzilganidan darak beradi. Umarxon o‘z ittifoqchisi Muhammad Rahimxon hamda Buxoro amiriga muxolif bo‘lgan ichki kuchlar bilan ham aloqada bo‘lib turgan. Xiva xoni kelishuvga

ko'ra, 1821-yil o'rtalarida Amudaryo bo'yidagi Chorjo'y mavzeyida Amir Haydar yuborgan qo'shnlarni yengib, Buxoro hududlariga kiradi. Tahminan avgust oyida u Qorako'l mavzeyiga yetib keladi[7. – B. 130]. Amir Haydar xorazmliklar bilan ovora bo'lib turgan bir vaqtda Samarqandda xitoy-qipchoqlar qo'zg'olon ko'taradilar. Mirzo Olim Maxdum Hoji o'zining "Tarixi Turkiston" asarida Umarxonning Buxoroga yurishini faqatgina xitoy – qipchoqlarning iltimosiga binoan bo'lganligini ta'kidlaydi: "Umarxon alarning so'ziga javoban aytibdurkim, Xudovandi karim ionatiga tavakkal aylab, bizlardin yordam va najot so'rab, xat yuborgan xalqning ustiga borib, alarga najot va dildorlik berib, Farg'ona askarining quvvatu iqtidorini dushmanga ko'rsatib, Dizzax shahrini muxosara qilmoqga himmat ko'rsatmoq lozim. Bul miyonada qoraqalpoq va xitoy-qipchoq ahvolotidin voqif va ogoh bo'lub, alarga shafqat va marhamat ko'rsatib, ahvolpurslik qilmoq lozimdur..."[4. – B. 86-87].

Buxoro amirligi va Qo'qon xonligi orasidagi munosabatlarni XIX asrning 40-yillari boshlarida yomonlashuvi Qo'qon va Xiva xonliklari o'rtasidagi munosabatlarning yanada yaqinlashuviga asos bo'lgan. Buxoro hukmdori Amir Nasrullohning Qo'qonga hujumi va Qo'qon shahrini egallagan davrida Xiva xoni Olloqulixonning Buxoroga hujumini aynan shu do'stona elchilik munosabatlarining mevasi desak bo'ladi. Qo'qon xonligi tarixiga doir manbalarda ham O'rta Osiyo xonlarining qo'shni hududlarga yurishi, jumladan, Amir Nasrulloning Xiva xonligiga hujumlari aynan o'ch olish maqsadidaligi keltirib o'tiladi. Qo'qon xonligida Sheralixon davrida ham munosabatlar do'stona bo'ladi, Xiva xoni Rahimqulixon elchiga izzat-ikrom ko'rsatadi: "Hamul kun Ho'qand viloyatining hokimi Sheralixondin Qarobosh dodxoh otlig' bir muazzaz va mo'tabar kishisi elchi bo'lib kelib, aning ixlosnomasin ostoni oliy mulozimlarining nazari anvari mutolaasig'a yetkurdi va karami sultoniy aning ahvolig'a shomil bo'lub, osoyish tahsili uchun Xivaqg'a yubordi"[5. – B. 137]. Xiva xoni o'zining mulozimlaridan Bobobekni Qo'qon xoni elchisiga qo'shib Qo'qonga yuborgan. Manbadan bilash mumkinki, bu orada Qo'qon xonligidan yana bir elchilik kelgan. Xiva xoni bu safar Qo'qon elchisiga o'zining mulozimlaridan Yaxshimurodbekni qo'shib Qo'qon xoni huzuriga yuborgan[5. – B. 148-149]. Bu vaqtda Qo'qon xonligi taxtida o'tirgan Sheralixon ham Xorazm elchilari Bobobek va Yaxshimurodbekka qo'shib, o'z nomidan Qorabosh dodxohni yana elchi qilib, munosib peshkashlar bilan Xorazmga qaytargan. Muhammad Aminxon hukmronligining oltinchi yilida Qo'qonga yuborilgan Rahmatulloh Qorako'z Qo'qon xonining unga qo'shib jo'natgan elchisi bilan kelib, "ixlos va e'tiqod izhori"ni bayon etganligi manbada ta'kidlangan. Elchi ancha vaqtgacha Xiva saroyining "mexmonxonai izzat"da turib, hurmat va ehtiromda bo'lgan. Xiva xoni qurbon xayitiga yaqin mazkur elchining ketishiga ruxsat berar ekan, unga o'zining elchisi Yusufbekni qo'shib "muhabbatnoma" bilan Qo'qonga yuborgan[9. – B. 212].

Xulosa qilib aytadigan bo'lsak, Qo'qon xonligining keyingi davrdagi Xiva bilan bo'lgan diplomatiyasi, uning o'zaro aloqalariga faqat ijobiy jihatlari bilan ajralib turadi. Bunda bir qancha tadqiqotlarni ishga soldik. XIX asrdagi O'rta Osiyodagi ijtimoiy, siyosiy va harbiy jarayonlar o'z holida o'rganilishi kerak.

FOYDALANILGAN MANBA VA ADABIYOTLAR:

1. Munis va Ogahiy. "Firdavs ul-iqbol" (Baxtu saodat jannati). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
2. Xudoyorxonxoda. Anjuman at – tavorix, (Tarix yulduzlari). – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014.
3. Muhammad Hakimxonto'ra. Muntaxab at-tavorix, (Ho'qand va Buxoro tarixi. Sayohat va xotiralar). – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2010.
4. Mirzo Olim Maxdum Hoji. Tarixi Turkiston. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2009.
5. Muhammadrizo Erniyozbek o'g'li Ogahiy. Zubdatu-t-tavorix (Tarixlar sarasi) – Toshkent: O'zbekiston.
6. Бабаджанов. Б. М. Кокадское ханство: власть, политика, религия. – М.: ТОКИО – ТАШКЕНТ. 2010.
7. Otaxonov F. Qo'qon va Xiva xonliklari o'rtasida 1821 - yilda tuzilgan harbiy ittifoq va uning oqibatlari ("Shohnomai nusratpayon" ma'lumotlari taxlili) // O'zbekiston tarixi jurnali. №.2-son. 2012.
8. O'zbekistonda elchilik xizmati tarixidan: talqin va tahlil. / Mas'ul muharrirlar: A.O'taxo'jayev, N.Xidirova. – Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2016.
9. Allayeva N. Xiva xonligining diplomatiyasi va savdo aloqalari (XVI – XIX asrlar). – Toshkent: Akademnashr, 2019.